

Andrzej B. Krupa

Towarzystwo Naukowe im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Polska
abkrupa@wp.pl • <https://orcid.org/0000-0001-8156-7698>

Stowarzyszenie PAX i Chrześcijańskie Stowarzyszenie Społeczne w utworzonych w wyniku reformy administracyjnej 1975 roku województwach w latach 70. XX w. na przykładzie województwa elbląskiego. Przyczynek do dziejów

The PAX Association and the Christian Social Association in the newly created provinces as a result of the administrative reform of 1975 in the 1970s on the example of the Elbląg province. A Contribution to the History

Die PAX-Vereinigung und die Christlich-Soziale Vereinigung in den Woiwodschaften, die im Zuge der Verwaltungsreform von 1975 in den 1970er Jahren nach dem Vorbild der Woiwodschaft Elbląg entstanden sind. Ein Beitrag zur Geschichte

Słowa kluczowe: Polska Ludowa, Stowarzyszenie PAX, Chrześcijańskie Stowarzyszenie Społeczne, katolicy świeccy, województwo elbląskie

Keywords: People's Poland, PAX Association, Christian Social Association, lay Catholics, Elbląg province

Schlüsselworte: Volkspolen, PAX-Vereinigung, Christlich-Soziale Vereinigung, Laienkatholiken, Woiwodschaft Elbląg

STRESZCZENIE

W artykule przedstawiono analizę działalności Stowarzyszenia PAX i Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego (ChSS) w województwie elbląskim w latach 70. XX w. PAX posia-

dał komórki organizacyjne we wszystkich najważniejszych miastach województwa. Prowadzono w nich kształcenie aktywistów organizacji. Cykliczne odczyty oraz wydarzenia kulturalne miały na celu zachęcenie środowisk chrześcijańskich do udziału w życiu publicznym, społecznym i gospodarczym Polski Ludowej. Oddział wojewódzki PAX dysponował ponadto prężnym zapleczem ekonomicznym. Zasięg oddziału wojewódzkiego ChSS, z uwagi na jego kadrowy charakter był natomiast niewielki. Obydwie organizacje starały się przyciągnąć do siebie duchowieństwo. Głównie jednak konkurowały o przychyłność księży już lojalnych wobec państwa, należących do Zrzeszenia Katolików Caritas.

ABSTRACT

This article presents an analysis of the activities of the PAX Association and the Christian Social Association (ChSS) in the 1970s in the Elbląg voivodship. PAX had organisational units in all the major towns of the province. They provided training for the organisation's activists. Cyclical lectures and cultural events were aimed at encouraging Christian circles to participate in the public, social and economic life of the People's Republic of Poland. The provincial branch of PAX also had a thriving economic base. The reach of the ChSS provincial branch, on the other hand, was small due to its personnel nature. Both organisations tried to attract the clergy. Mainly, however, they competed for the favour of priests already loyal to the state and belonging to the Caritas Association of Catholic.

ZUSAMMENFASSUNG

Dieser Artikel enthält eine Analyse der Aktivitäten der PAX-Vereinigung und der Christlich-Sozialen Vereinigung (ChSS) in der Woiwodschaft Elbląg in den 1970er Jahren. PAX hatte Organisationseinheiten in allen größeren Städten der Woiwodschaft. Sie bildeten die Aktivisten der Organisation aus. Mit zyklischen Vorträgen und kulturellen Veranstaltungen sollten christliche Kreise zur Teilnahme am öffentlichen, sozialen und wirtschaftlichen Leben der Volksrepublik Polen ermutigt werden. Der Landesverband der PAX hatte auch eine florierende wirtschaftliche Basis. Die Reichweite der Woiwodschaftsabteilung der ChSS war dagegen aufgrund seines personellen Charakters gering. Beide Organisationen versuchten, den Klerus für sich zu gewinnen. Vor allem aber konkurrierten sie um die Gunst der bereits staatstreuen Priester, die dem katholischen Verband Caritas angehörten.

WSTĘP

Ceną za zgodę na funkcjonowanie organizacji katolików świeckich w PRL była konieczność dokonywania przez nie licznych kompromisów na rzecz nieprzychylnego katolicyzmowi państwa. Stowarzyszenie PAX – największe ze zrzeszeń, opowiadając się po stronie rządzących w sporach z Kościołem, snuło nierealne plany dołączenia do współrządzenia Polską jako stronnictwo polityczne. Warto nadmienić, że organizacja była równocześnie formą ucieczki od rzeczywistości politycznej Polski Ludowej, stanowiąc swego rodzaju enklawę, np. dla byłych żołnierzy Armii Krajowej. Ponadto w 1980 r. członkowie PAX czynnie włączali się w tworzenie struktur „Solidarności”¹. Wywodzące się z PAX Chrześcijańskie Stowarzyszenie Społeczne praktycznie

¹ T. Sikorski, *Ewolucja ideowo-polityczna Stowarzyszenia PAX w okresie pierwszych miesięcy „karnawału Solidarności” (sierpień–grudzień 1980)*, „Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne” 2017, t. LIV, s. 116.

w całym okresie działania zajęło natomiast postawę konformistyczną wobec komunistów. Pomimo akceptacji ustroju powojennej Polski rządzący nie zrezygnowali ze ścisłej kontroli organizacji. ChSS, zinfiltrowany przez SB pozostawał raczej – jak podkreślił Artur Orzelek, bardziej w kręgu zainteresowania aparatu bezpieczeństwa niż administracji wyznaniowej. W nadzór nad PAX przede wszystkim angażował się natomiast Urząd do Spraw Wyznań (UdSW). Nie istniał przy tym sformalizowany, ani tym bardziej ustalony podział kompetencyjny w tejże materii pomiędzy UdSW i SB, zaś aparat bezpieczeństwa prowadził rozpoznanie i rozpracowanie całości środowiska katolików świeckich².

Stowarzyszenie PAX i Chrześcijańskie Stowarzyszenie Społeczne cieszyły się sporym zainteresowaniem historyków oraz pasjonatów przeszłości. Współczesna historiografia koncentrowała się przede wszystkim na analizach ogólnopolskich³. Wzmiankowane koncesjonowane organizacje świeckich katolików w PRL posiadały jednak również oddziały w poszczególnych województwach. Literatura, traktująca o strukturach lokalnych ma – z wyjątkami⁴, na ogół charakter przyczynkowski. Dotychczasowe publikacje wyników badań nad działalnością i obsadą personalną wydziałów do spraw wyznań w poszczególnych województwach nie poruszyły ze względu na szerokie spektrum omawianej problematyki wielu tematów związanych z PAX i ChSS⁵. Zagadnienie sformułowane w temacie artykułu, nie znalazło również

² A. Orzelek, *Stowarzyszenie PAX w optyce Urzędu do spraw Wyznań w połowie lat siedemdziesiątych*, w: *Urząd do Spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*, t. IV: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności w latach 1975–1990*, red. R. Łatka, Warszawa 2024, s. 346–348.

³ Szczególnie warto wymienić: A. Orzelek, *Czerwoni katolicy. Polityczne i ideowe drogi Jana Frankowskiego (1912–1976) i Konstantego Łubieńskiego (1910–1977) na tle działalności ich ugrupowań*, Warszawa 2024; idem, *Stowarzyszenie PAX w optyce...*, s. 346–360; idem, *Koncepcja socjalizmu wieloświatopoglądowego Stowarzyszenia PAX w ocenie centralnych organów bezpieczeństwa Polski Ludowej w okresie rządów Władysława Gomułki i Edwarda Gierka (1956–1980)*, „Dzieje Najnowsze” 2019, nr 4, s. 145–164; T. Sikorski, *Węzeł gordyjski. Katolicy świeccy w PRL (1956–1989)*, Warszawa 2021; K. Busse, *Wróg czy sojusznik? Stowarzyszenie PAN pod kontrolą aparatu bezpieczeństwa*, w: *Nie tylko partia? Organizacje społeczne w Polsce Ludowej 1944–1989. Geneza, funkcjonowanie, znaczenie*, red. T. Ruzikowski, Warszawa 2017, s. 97–122; *Komu służył PAX. Materiały z sympozjum „Od PAX-u do Civitas Christiana” zorganizowanego przez Katolickie Stowarzyszenie Civitas Christiana, 30–31 stycznia 2008 roku*, red. S. Bober, Warszawa 2008.

⁴ K. Busse, *Utopia i rzeczywistość. Stowarzyszenie PAX w życiu politycznym, społecznym i gospodarczym PRL i III RP na przykładzie województwa radomskiego (1975–1993)*, Lublin–Radom 2014; D. Guciewicz, *Dywersyjna rola Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego w ruchu katolickim (na przykładzie Gdańska)*, w: *Sensus catholicus. Katolicy świeccy w Polsce Ludowej. Postawy – aktywność – myśl. Studia i szkice*, red. R. Ptaszyński, T. Sikorski, Toruń 2014, s. 627–646; T. Błaszak, *Służba Bezpieczeństwa wobec Stowarzyszenia PAN i Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego w województwie szczecińskim w latach 1952–1990*, w: *Sensus catholicus...*, s. 647–655; Z. Bereszyński, *Pomiędzy kolaboracją a opozycją. Stowarzyszenia chrześcijańskie i władze Polski Ludowej na przykładzie województwa opolskiego w latach 1950–1989*, w: *Nie tylko partia?...*, s. 449–490; D. Pasich, *Działalność Stowarzyszenia PAX w powiecie olkuskim*, w: *Nie tylko partia?...*, s. 491–500.

⁵ M. Kasprzycki, *Organizacja i działalność Wydziału do spraw Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Nowym Sączu w latach 1975–1990. Zarys problemu*, w: *Urząd do Spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*, t. I, *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. R. Łatka, Warszawa 2020, s. 275–276; E. Wojcieszek, *Struktura organizacyjna i działalność Wydziału ds. Wyznań w województwie poznańskim w latach 1975–1990*, w: *Urząd do Spraw Wyznań...*, t. IV, s. 205–209; M. Szlápka, *Wydziały do spraw Wyznań w Koninie i Lesznie w latach 1975–1990*, w: *Urząd do Spraw Wyznań...*, t. IV, s. 142; L. Zygmier, *Wydział do spraw Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Płocku (1975–1989)*, w: *Urząd do Spraw Wyznań...*, t. IV, s. 205–209; S. Pastuszewski, *Przeobrażenia administracji wyznaniowej w regionie kujawsko-pomorskim w latach 1975–1989*, w: *Urząd do Spraw Wyznań...*, t. IV, s. 275–277.

swego rozwiązania w nielicznych dotychczas opublikowanych opracowaniach, traktujących o Wydziale do Spraw Wyznań (WdSW) w Elblągu⁶. Istnieje zatem potrzeba kontynuowania badań, poddając analizie dokumentację zgromadzoną w Archiwum Akt Nowych, Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, Oddziałowym Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Gdańsku, Archiwum Państwowym w Gdańsku oraz Archiwum Państwowym w Olsztynie. Ramy czasowe artykułu obejmują lata 70. XX w. od utworzenia w 1975 r. województwa elbląskiego.

STRUKTURA PAX I CHSS W WOJEWÓDZTWIE ELBLĄSKIM

16 maja 1975 r., u progu reformy administracyjnej, wprowadzającej dwustopniowy podział państwa, I sekretarz KC PZPR przyjął przywódcę PAX – Bolesława Piaseckiego. Jak zauważył Andrzej Micewski, w stowarzyszeniu nie odebrano tego jako sukces, gdyż w tych samych dniach doszło do spotkania Edwarda Gierka z prezesem znacznie mniejszego ChSS⁷. Dwa tygodnie później weszła w życie regulacja, wprowadzająca podział Polski na 49 województw i likwidująca powiaty. Już 6 czerwca w PAX powołano 37 delegatów, którzy odpowiadali za utworzenie oddziałów w nowych województwach⁸. Równocześnie Piasecki podjął w tej sprawie rozmowy kierownikiem UdSW – Kazimierzem Kąkolem⁹. Decyzje, które zapadły, w żaden sposób nie mogły zadowolić działaczy organizacji. Na 32 nowo powstałe województwa wyrażono bowiem zgodę na utworzenie tylko pięciu (częstochowskie, gorzowskie, tarnowskie, toruńskie i radomskie) nowych struktur ponadlokalnych PAX. 15 dotychczasowych oddziałów wojewódzkich stowarzyszenia miało natomiast prawo objąć swym działaniem także województwa sąsiednie¹⁰.

Z dozwolonym zakresem zmian w swej organizacji przedstawiciele PAX zostali zapoznani 1 sierpnia 1975 r. w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych¹¹. Cztery dni później tożsame informacje przekazano na naradzie w MSW kierownikom referatów stowarzyszeń z wydziałów do spraw wyznań urzędów wojewódzkich, zaś 18 sierpnia rozesłano je terenowej administracji wyznaniowej. Modyfikację struktury PAX należało wprowadzić zgodnie ustawą o stowarzyszeniach, nie mógł przy tym nastąpić

⁶ A.B. Krupa, *Utworzenie Wydziału do Spraw Wyznań w Elblągu w 1975 roku*, „*Studia Elckie*” 2024, nr 3, s. 377–389; idem, *Sytuacja wyznaniowa w województwie elbląskim w latach 1978–1984, w świetle sprawozdania z wizytacji Wydziału do Spraw Wyznań w Elblągu z 1985 roku*, „*Studia Elbląskie*” 2024, t. XXV, s. 95–96.

⁷ A. Micewski, *Współrządzić czy nie kłamać? Pax i Znak w Polsce 1945–1976*, Paryż 1978, s. 154.

⁸ K. Busse, *Wróg czy sojusznik...*, s. 51.

⁹ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Urząd do Spraw Wyznań (dalej: UdSW), sygn. 93/24, Notatka Kazimierza Kąkole z rozmowy z Bolesławem Piaseckim, 19 VII 1975 r., k. 98.

¹⁰ Archiwum Państwowe w Olsztynie (dalej: APO), Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Olsztynie, Wydział do Spraw Wyznań (dalej: WdSW Ol), sygn. 128, Informacja zastępcy dyrektora UdSW Aleksandra Merkera na temat zmian w strukturze organizacyjnej Stowarzyszenia PAX, 18 VIII 1975 r., k. 119–121.

¹¹ AAN, UdSW, sygn. 93/24, Informacja na temat dostosowania terenowej organizacji Stowarzyszenia PAX do reformy organizacyjnej, b.d., k. 157.

wzrost liczby etatów. Kandydatury do władz organizacji podlegały „politycznemu za-
twierdzeniu”¹². Trudno nie dostrzec w działaniach władz dążenia do zahamowania
ekspansji organizacji, chcącej niewątpliwie wykorzystać do tego reformę administra-
cyjną kraju.

Wśród nowych ośrodków regionalnych funkcję wojewódzką objął Elbląg, do-
tychczasowa siedziba powiatu w województwie gdańskim. W skład nowej jednostki
podziału administracyjnego najwyższego szczebla weszło osiem dotychczasowych
powiatów z województw: gdańskiego (elbląski, nowodworski, malborski i kwidzyń-
ski) oraz olsztyńskiego (braniewski, pasłęcki, część iławskiego i morąskiego)¹³. Sto-
warzyszenie PAX prowadziło już działalność na terenie należącym od 1975 r. do
województwa elbląskiego od powstania w 1957 r. oddziału wojewódzkiego w Gdań-
sku. W 1968 r. zarejestrowano oddział w Elblągu¹⁴. Już cztery lata później działała
zalegalizowana komórka powiatowa w Malborku¹⁵. Elbląski oddział Stowarzyszenia
zaczął wówczas obejmować również środowiska poza miastem¹⁶. Próba rejestracji
w 1972 r. komórki PAX w Kwidzynie skończyła się niepowodzeniem, gdyż nie spo-
tkała się z akceptacją wojewódzkiej instancji PZPR w Gdańsku¹⁷. W „starym” (tj.
sprzed reformy administracyjnej 1975 r.) województwie olsztyńskim w 1970 r. utwo-
rzono natomiast oddział powiatowy PAX w Iławie, a rok później klub Stowarzyszenia
w Suszu, który po 1975 r. znalazł się w granicach województwa elbląskiego¹⁸.

Początki działalności ChSS w Elblągu sięgały połowy lat 60. i były związane z orga-
nizowaniem spotkań i odczytów w tym mieście w ramach powstałego wówczas Ekspo-
zytury „Za i Przeciw”¹⁹. Warto przy tym zauważyć, że aktywność ChSS w województwie

¹² APO, WdSW Ol, sygn. 128, Informacja zastępcy dyrektora UdSW Aleksandra Merkera na temat zmian w strukturze organizacyjnej Stowarzyszenia PAX, 18 VIII 1975 r., k. 119–121.

¹³ A. B. Krupa, *Utworzenie Wydziału do Spraw Wyznań...*, nr 3, s. 378–379.

¹⁴ Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej: APG), Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Gdańsku (dalej: PWRN Gd), sygn. 3816, Pismo Urzędu Spraw Wewnętrznych PWRN w Gdańsku do MSW w sprawie zalegalizowania oddziałów Stowarzyszenia PAX w Elblągu i Wejherowie, 6 IX 1968 r., k. 382.

¹⁵ Ibidem, Kierunki działalności Stowarzyszenia PAX na terenie województwa gdańskiego w 1972 r., b.d., k. 309.

¹⁶ APG, Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Elblągu (dalej: KW PZPR Eg), sygn. 1356, Informacja o działalności wybranych stowarzyszeń na terenie województwa elbląskiego, 1977 r., k. 50.

¹⁷ APG, PWRN Gd, sygn. 3816, Wniosek wojewódzkiego oddziału Stowarzyszenia PAX w Gdańsku o zarejestrowanie powiatowego oddziału Stowarzyszenia PAX w Kwidzynie, 22 VI 1972 r., k. 287; ibidem, Pismo Urzędu Spraw Wewnętrznych PWRN w Gdańsku do MSW w sprawie wniosków o zarejestrowanie oddziałów Stowarzyszenia PAX w Kartuzach i Kwidzynie, 30 VI 1972 r., k. 305.

¹⁸ APO, WdSW Ol, sygn. 132, Informacja o działalności Stowarzyszenia PAX w województwie olsztyńskim w latach 1969–1974, 6 XI 1974 r., k. 100–101.

¹⁹ D. Gucewicz, op. cit., s. 636. W 1967 r. zebrania organizowano raz w miesiącu. Obejmowały problematykę światopoglądową bądź polityczno-społeczną – np. 8 listopada przedmiotem obrad było pięćdziesięciolecie rewolucji październikowej. Na spotkania zgodę każdorazowo wyrażał Wydział Spraw Wewnętrznych PWRN w Gdańsku, zaś uczestniczył w nich przedstawiciel Wydział Spraw Wewnętrznych PMRN w Elblągu. Tego rodzaju praktyka, zdaniem sekretarza generalnego ChSS Janusza Makowskiego paraliżowała możliwości oddziaływania organizacji. Poprosił on zatem 20 marca 1967 r. kierownika UdSW Aleksandra Skarżyńskiego „o rozważenie możliwości interwencji”, której skutkiem miało być zaprzestanie nachodzenia zebrania ChSS przez urzędników; Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (dalej: AIPN Wa), Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (dalej: MSW), sygn. 1585/18690, Pismo sekretarza generalnego ChSS Janu-

olsztyńskim ograniczała się wyłącznie do stolicy województwa²⁰. O potencjalnej sile lokalnych struktur obydwu organizacji świadczyły dane na temat liczby osób zrzeszonych. W końcu 1974 r., tj. w przededniu utworzenia województwa elbląskiego Stowarzyszenie PAX w województwie gdańskim liczyło 246 członków i 318 kandydatów, zaś w województwie olsztyńskim – 341 członków i 378 kandydatów. Gdański oddział wojewódzki ChSS obejmował 80 członków zwyczajnych i 23 nadzwyczajnych, natomiast olsztyński – 20 członków zwyczajnych i 6 nadzwyczajnych²¹.

Jednym ze wspomnianych już delegatów powołanych w PAX 6 czerwca 1975 r. był Mieczysław Gajdziński, odpowiedzialny za ukonstytuowanie stowarzyszenia w województwie elbląskim²². Czterdziestopięcioletni wówczas historyk sztuki pracował na etacie w Stowarzyszeniu od 1955 r., początkowo w Szczecinie, a od 1967 r. w Gdańsku, gdzie pełnił funkcję zastępcy przewodniczącego oddziału wojewódzkiego²³. Teren województwa elbląskiego, wobec braku zgody na utworzenie samodzielnego oddziału wojewódzkiego przypisano oddziałowi PAX w Gdańsku²⁴. Taka podległość była jednak fikcją. Gajdziński bowiem formalnie pozostając kierownikiem oddziału miejskiego w Elblągu nadzorował funkcjonowanie komórek w pozostałych miastach, tytułując się „urzędującym członkiem Zarządu Stowarzyszenia «PAX» na województwo elbląskie”²⁵. Warto zauważyć, że władze wojewódzkie respektowały nadrzędną rolę Gajdzińskiego, niewątpliwie przychylnie patrząc na rozwój strukturalny organizacji. Jeszcze w listopadzie 1975 r. UdSW (nie bez choćby milczącej zgody elbląskich włodarzy) wyraził bowiem zgodę na powołanie trzeciego (obok elbląskiego i malborskiego, przekształconych z zarządów powiatowych) oddziału miejsko-gminnego w Suszu²⁶.

sza Makowskiego do kierownika UdSW Aleksandra Skarżyńskiego, 20 III 1967 r., k. 27–28; APG, PWRN Gd, sygn. 3816, Tematyka zebrań ChSS w 1967 r., b.d., k. 20.

²⁰ Dyrektor WdSW w Olsztynie Leopold Topczewski upatrywał przyczyn stagnacji w rozwoju ChSS w województwie olsztyńskim w małej operatywności tamtejszego gremium kierowniczego organizacji. Spośród siedmiu członków zarządu wojewódzkiego sześciu było emerytami, ponadto tylko jeden z nich legitymował się wyższym wykształceniem. W ocenie Topczewskiego grono to było niezdołne „pod względem intelektualnym [...] do podejmowania zadań programowych stowarzyszenia” – zob. APO, WdSW Ol, sygn. 132, Ocena działalności Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego Oddział w Olsztynie za 1975 r., k. 114.

²¹ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Gdańsku (dalej: AIPN Gd), Urząd Wojewódzki w Gdańsku (dalej: UW Gd), sygn. 299/204, Stan kadrowy PAX w województwie gdańskim, stan na 31 grudnia 1974 r., b.d., k. 386; AAN, UdSW, sygn. 127/150, Wyznaniowe organizacje społeczne województwa gdańskiego, stan na 31 XII 1974 r., k. 7; AAN, UdSW, sygn. 127/150, Wyznaniowe organizacje społeczne województwa olsztyńskiego, stan na 31 XII 1974 r., k. 8.

²² AAN, UdSW, sygn. 93/24, Postanowienie o powołaniu delegatów Zarządu Stowarzyszenia PAX dla ukonstytuowania organizacji w nowoutworzonych województwach, 6 VI 1975 r., k. 159.

²³ APG, Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Gdańsku (dalej: KW PZPR Gd), sygn. 1869, Proponowani kandydaci do rad narodowych, b.d., k. 288; ibidem, Informacja na temat działalności wojewódzkiego oddziału Stowarzyszenia PAX w Gdańsku, 17 IV 1972 r., k. 322.

²⁴ APO, WdSW Ol, sygn. 128, Informacja zastępcy dyrektora UdSW Aleksandra Merkera na temat zmian w strukturze organizacyjnej Stowarzyszenia PAX, 18 VIII 1975 r., k. 119–121.

²⁵ APG, Urząd Wojewódzki w Elblągu (dalej: UW Eg), sygn. 625, Stan liczbowy Stowarzyszenia PAX na terenie województwa elbląskiego, 19 I 1977 r., k. 307.

²⁶ APG, KW PZPR Eg, sygn. 1363, Podstawowe problemy polityki wyznaniowej. Syntetyczna ocena działalności

Stan liczbowy Stowarzyszenia PAX w województwie elbląskim w I kwartale 1976 r. przedstawiono w tabeli nr 1.

Tab. 1. Struktura organizacyjna Stowarzyszenia PAX w województwie elbląskim w I kwartale 1976 r.

Lp.	Miejscowość	Komórka organizacyjna	Liczba	
			członków	kandydatów
1	Braniewo	-	5	11
2	Elbląg	oddział miejski	24	31
3	Kwidzyn	-	11	18
4	Malbork	oddział miejski	14	27
5	Nowy Dwór Gdański	-	8	18
6	Paślęk	-	-	2
7	Prabuty	-	-	1
8	Susz	oddział miejsko-gminny	38	49
RAZEM			100	157

Źródło: APG, UW Eg, sygn. 625, Stan organizacji Stowarzyszenia PAX w województwie elbląskim, I kw. 1976 r., k. 311.

Jak wynika z powyższego zestawienia, liczba kandydatów i członków PAX w województwie elbląskim w początku 1976 r. wynosiła 275. Koła członkowsko-kandydackie były zlokalizowane w trzech miastach. Najliczniejsze z nich znajdowało się nie w blisko 100 tys. stolicy województwa, lecz w niewielkim Suszu (znacznie poniżej 10 tys. ludności²⁷), co najprawdopodobniej było związane z prowadzeniem przez Stowarzyszenie w tym mieście działalności gospodarczej. W miejscowościach, w których nie było kół PAX, funkcjonowały w oparciu o mieszkających tam działaczy „środowiska stowarzyszenia”. W ocenie elbląskiej administracji wyznaniowej stanowiły one bazę rozwojową, będąc potencjalnymi siedzibami jej statutowych jednostek organizacyjnych²⁸.

Gajdziński od powołania go na pełnomocnika zarządu głównego PAX nie przestał na zarządzaniu istniejącą strukturą Stowarzyszenia, ubiegając się u władz polityczno-administracyjnych o zgodę na formalne powołanie w Elblągu oddziału

Kościół oraz stowarzyszeń wyznaniowych na terenie województwa elbląskiego, 1979 r., k. 37; ibidem, sygn. 1356, Informacja o działalności wybranych stowarzyszeń na terenie województwa elbląskiego, 1977 r., k. 54.

²⁷ Dane na temat liczby mieszkańców w miastach województwa elbląskiego zob. *Rocznik statystyczny 1976*, Warszawa 1976, s. 31.

²⁸ APG, KW PZPR Eg, sygn. 1356, Informacja o działalności wybranych stowarzyszeń na terenie województwa elbląskiego, 1977 r., k. 50.

wojewódzkiego. Włodarze nowego województwa najpewniej zaś mu w tym sekundowali. Zlokalizowanie w Elblągu zarządu kolejnej organizacji niewątpliwie podniosłoby bowiem prestiż nowo utworzonej jednostki podziału administracyjnego najwyższego szczebla²⁹. Zabiegi zakończyły się ostatecznie sukcesem. 12 czerwca 1977 r. odbyło się zebranie konstytucyjne oddziału wojewódzkiego Stowarzyszenia, na którym wyłoniono jego władze³⁰. Przewodniczącym jedenastoosobowego zarządu wojewódzkiego PAX w Elblągu wybrano Mieczysława Gajdzińskiego. Jego zaś zastępcą został 58-letni Wiktor Frączkowski – radny Miejskiej Rady Narodowej w Elblągu, aktywny i długoletni członek Stowarzyszenia, przez szereg lat pracownik elbląskich Zakładów Mechanicznych „Zamech”³¹. W kierowniczym gremiom znaleźli się także przedstawiciele z innych miejscowości, tj. z Braniewa, Drewnicy, Kwidzyna, Malborka, Nowego Dworu Gdańskiego i Susza³². Jeszcze tego samego dnia uczestniczący w spotkaniu delegat zarządu głównego PAX – Roman Drecki, sygnował wniosek do Urzędu Wojewódzkiego w Elblągu o rejestrację oddziału³³.

Obsada etatowa nowo utworzonego oddziału wojewódzkiego wynosiła osiem osób, do końca 1977 r. uległa zwiększeniu do dziesięciu. Oprócz zatrudnienia Gajdzińskiego, ponoszono także koszty pracy kierowników referatów do spraw: szkolenia kadr i pracy zespołów członkowsko-kandydackich, ekonomicznych i inicjatyw społeczno-ekonomicznych, kultury i akcji klubowo-odczytowych i współpracy z duchowieństwem i inicjatyw społeczno-wychowawczych oraz pięciu pracowników administracyjno-technicznych (w tym żony przewodniczącego oddziału wojewódzkiego Marii Gajdzińskiej, pełniącej funkcję sekretarki)³⁴. Rozbudowana struktura świadczyła według dyrektora WdSW w Elblągu Józefa Mazura o dużych aspiracjach Stowarzyszenia oraz o tendencji do prowadzenia działalności społecznej przez profesjonalistów³⁵.

Dominującą rolę w elbląskim PAX odgrywał przewodniczący oddziału wojewódzkiego. Bez wątpienia pomagał mu w tym wieloletni staż w organizacji i zdobyte w związku z tym doświadczenie. Cechowała go w ocenie Mazura duża pewność siebie, mająca wynikać z jego oceny roli PAX w państwie socjalistycznym jako szczerego,

²⁹ Władze województwa wsparły np. utworzenie zarządu wojewódzkiego ZK Caritas – zob. A.B. Krupa, *Utworzenie Wydziału do Spraw Wyznań...*, s. 383–384.

³⁰ APG, UW Eg, sygn. 625, Protokół z zebrania konstytucyjnego oddziału wojewódzkiego Stowarzyszenia PAX w Elblągu, 12 VI 1977 r., k. 297.

³¹ APG, KW PZPR Gd, sygn. 1869, Proponowani kandydaci do rad narodowych, b.d., k. 294; ibidem, Informacja na temat działalności wojewódzkiego oddziału Stowarzyszenia PAX w Gdańsku, 17 IV 1972 r., k. 323.

³² APG, UW Eg, sygn. 625, Lista członków zarządu oddziału wojewódzkiego Stowarzyszenia PAX w Elblągu, 12 VI 1977 r., k. 298.

³³ Ibidem, Wniosek o zarejestrowanie oddziału wojewódzkiego Stowarzyszenia PAX w Elblągu, 12 VI 1977 r., k. 295.

³⁴ AAN, UdSW, sygn. 127/291, Notatka z wizyty Mieczysława Gajdzińskiego w Urzędzie Wojewódzkim w Elblągu, 3 I 1978 r., k. 234.

³⁵ Ibidem, Informacja WdSW w Elblągu na temat działalności Stowarzyszenia PAX w województwie elbląskim, 10 I 1978 r., k. 298.

choć często niechcianego sojusznika PZPR. Dobrana przez Gajdzińskiego kadra Stowarzyszenia nie wyróżniała się jakąkolwiek samodzielnością, pozostając w całości pod jego wpływem. Fasadową rolę pełnił również zarząd wojewódzki (notabene wybieralny), gdyż zbierał się sporadycznie (kilka razy w roku) i tylko w celu zapoznania się z wytycznymi, otrzymywanymi z centrali³⁶.

Przewodniczący elbląskiego PAX nie unikał kontaktów z władzami partyjno-państwowymi województwa. Według elbląskiego WdSW pozwalał sobie jednak przy tym na coraz odważniejsze krytyczne oceny, podkreślając autonomię organizacji w systemie ustrojowym Polski Ludowej³⁷. W szczególny sposób musiał dopieć rządzącym województwem tezę o częstokroć niewłaściwej realizacji w terenie wytycznych centralnych władz państwowych „w zakresie budowania jedności moralno-politycznej narodu”³⁸. W związku z tym, w 1978 r. kilkakrotnie przeprowadzono z Gajdzińskim „rozmowy wyjaśniające”, przypominając o statutowych zadaniach PAX oraz nadrzędnej roli administracji państwowej w nadzorze nad Stowarzyszeniem. Zdyscyplinowanie przewodniczącego lokalnego oddziału PAX przyniosło według dyrektora Mazura „widoczną zmianę [jego] postawy”, niewątpliwie kładąc kres jego dążeniom do zajęcia liczącej się pozycji wśród elbląskiego establishmentu partyjnego³⁹.

Do końca 1979 r. struktura organizacyjna PAX w województwie elbląskim uległa nieznacznym zmianom. Do Stowarzyszenia należało wówczas 101 osób (o jedną więcej niż w 1976 r.). Odnotowano natomiast zwiększenie o 56, tj. do 213 liczby kandydatów. W dalszym ciągu funkcjonowały trzy oddziały miejskie (Elbląg, Malbork i Susz). Zgodnie z wymaganiami statutu w 1979 r. odbyły się zebrania sprawozdawczo-wyborcze, na których wybrano ich nowe zarządy. Działalność „środowisk stowarzyszenia” ograniczyła się natomiast do Braniewa, Kwidzyna i Nowego Dworu Gdańskiego. Nie udało się rozbudować komórek PAX w Pasłęku i Prabutach, w których w 1976 r. mieszkali pojedynczy członkowie organizacji o statusie kandydackim⁴⁰.

Już 31 marca 1976 r. powołano w Elblągu pięcioosobowy zarząd wojewódzki ChSS. Oddziałem kierował 33-letni Mirosław Pilecki⁴¹ – etatowy pracownik organizacji z uposażeniem 6 tys. zł. Był bratem Zdzisława Pileckiego, przewodniczącego oddziału wojewódzkiego ChSS w Gdańsku⁴². Pozostali członkowie zarządu pełnili

³⁶ Ibidem.

³⁷ Ibidem, k. 299.

³⁸ Ibidem, Notatka z wizyty Mieczysława Gajdzińskiego w Urzędzie Wojewódzkim w Elblągu, 3 I 1978 r., k. 235.

³⁹ APG, KW PZPR Eg, sygn. 1358, Sprawozdanie WdSW w Elblągu na temat sytuacji wyznaniowej w województwie elbląskim w 1978 r., 9 I 1979 r., k. 180–181.

⁴⁰ APG, UW Eg, sygn. 625, Działalność oddziału wojewódzkiego Stowarzyszenia PAX w Elblągu w 1979 r., b.d., k. 193–194.

⁴¹ Mirosław Pilecki był w 1981 r. rejestrowany jako TW „Lecki” do sprawy obiektywnej, dotyczącej ChSS. Wyeliminowany z ewidencji w 1990 r.; AIPN Wa, MSW, sygn. 2912/1, karta rejestracyjna EO-4/77 oraz EO-4-A-74; AIPN Gd, Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Gdańsku, sygn. 0065/1, karta aktualizacyjna E-16.

⁴² AIPN Gd, UW Gd, sygn. 299/212, Informacja o wyborze oddziału wojewódzkiego ChSS w Gdańsku, 15 VI 1976 r., k. 21.

swoje funkcje społecznie. Siedziba oddziału mieściła się w mieszkaniu 43-letniego sekretarza zarządu wojewódzkiego – Leona Berdowskiego przy ul. Kajki 5 w Elblągu. Stowarzyszenie ponosiło również koszty zatrudnienia Janiny Berdowskiej, pełniącej funkcję kierowniczkę biura ChSS (wynagrodzenie 3 tys. zł) oraz sprzątaczkę (700 zł miesięcznie)⁴³. W latach 70. dynamicznym zmianom ulegała oficjalnie podawana liczba osób, należących do elbląskiego ChSS. W 1976 r. oddział wojewódzki Stowarzyszenia zrzeszał 46 członków zwyczajnych i 8 nadzwyczajnych. W końcu 1978 r. wykazywano 112 osób, przy czym liczba członków zwyczajnych uległa zmniejszeniu do 38⁴⁴. Rok później należeć miało łącznie aż 228 osób, w tym 168 członków zwyczajnych i 68 nadzwyczajnych⁴⁵.

PODSTAWY EKONOMICZNE FUNKCJONOWANIA ODDZIAŁÓW WOJEWÓDZKICH. DZIAŁALNOŚĆ GOSPODARCZO-SPOŁECZNA

Od momentu zarejestrowania w 1977 r. oddziału wojewódzkiego elbląski PAX wykorzystywał do prowadzenia działalności statutowej zarówno nieruchomości własne, jak też i wynajmowane. Już w 1973 r. organizacja kupiła w Elblągu przy ul. Słonecznej 59a dom o łącznej kubaturze 946 m³. Znajdowały się w nim: sala umożliwiająca prowadzenie konferencji, teatr małych form itp., kameralna sala klubowa i cztery biura. Również w Malborku jeszcze przed utworzeniem województwa elbląskiego Stowarzyszenie pozyskało przy ul. Targowej 4 dom jednopiętrowy z większym pomieszczeniem oraz pięcioma pokojami z kuchnią. W pozostałych miastach, tj. w Braniewie przy ul. Lenina 2 (obecnie ul. Reja), w Kwidzynie – ul. Kościelna 2, Nowym Dworze Gdańskim – ul. 1 Maja 6 i w Suszu przy ul. Prabuckiej 4 PAX wydzierżawiał nieruchomości od prywatnych właścicieli. Ulokowano w nich kluby Stowarzyszenia z własnymi bibliotekami oraz czytelniami prasy krajowej. Właściwą działalność miało ponadto umożliwić odpowiednie wyposażenie, tj. radioodbiorniki, telewizory oraz inny sprzęt, uznany jako niezbędny⁴⁶.

W 1977 i 1978 r. oddział wojewódzki PAX w Elblągu dysponował rocznym budżetem w wysokości 348 tys. zł (29 tys. zł miesięcznie) na wydatki administracyjne. Przewidziano również 180 tys. zł (15 tys. zł miesięcznie) na zakup prasy.

⁴³ AIPN Wa, MSW, sygn. 1585/18690, Informacja WdSW w Elblągu na temat oddziału wojewódzkiego ChSS w Elblągu, kwiecień 1978 r., k. 29; APG, KW PZPR Eg, sygn. 1356, Informacja o działalności organizacji chrześcijańskich na terenie województwa elbląskiego, 28 X 1977 r., k. 64.

⁴⁴ AIPN Wa, MSW, sygn. 1585/18723, Wykaz oddziałów ChSS oraz liczba ich członków wg stanu na 31 grudnia 1976 r., 1977 r., k. 1; APG, KW PZPR Eg, sygn. 1363, Podstawowe problemy polityki wyznaniowej. Syntetyczna ocena działalności Kościoła oraz stowarzyszeń wyznaniowych na terenie województwa elbląskiego, 1979 r., k. 19.

⁴⁵ AAN, UdSW, sygn. 127/293, Stowarzyszenia wyznaniowe, stan na 31 grudnia 1979 r., b.d., k. 81.

⁴⁶ APG, UW Eg, sygn. 625, Informacje na temat oddziału wojewódzkiego Stowarzyszenia PAX w Elblągu, 1977 r., k. 294; APG, KW PZPR Eg, sygn. 1356, Informacja o działalności wybranych stowarzyszeń na terenie województwa elbląskiego, 1977 r., k. 50–51.

Stowarzyszenie nie otrzymywało dotacji⁴⁷. Elbląska organizacja ChSS w 1977 r. była natomiast zasilana przez jej zarząd główny kwotą 1,5 tys. zł miesięcznie na realizację celów statutowych⁴⁸.

Rdzeń bazy gospodarczej PAX stanowiły firmy „Inco” i „Veritas”, wypracowujące pokaźny zysk, pozwalający na rozwijanie działalności Stowarzyszenia⁴⁹. Jeden z czterech sklepów Veritas w województwie gdańskim (w granicach sprzed reformy administracyjnej 1975 r.) ulokowano w Elblągu przy ul. Parkowej 20 (obecnie ul. 3 Maja)⁵⁰. Zgodnie z zezwoleniem z 1964 r. prowadzono w nim sprzedaż dewocjonaliów i książek oraz skup złomu srebra i odpadów świecowych⁵¹. Najważniejsze przedsięwzięcia ekonomiczne Stowarzyszenia PAX w województwie elbląskim znajdowały się jednak w Suszu. Działał tam Zakład Chałupniczy Zjednoczonych Zakładów Gospodarczych. W 1976 r. skupiał 120 rękodzielników, wytwarzających siatki i torby na zakupy. Dwa lata później w mieście uruchomiono Rejonowy Ośrodek Pracy Nakładczej, sprawujący nadzór i opiekę nad zespołami chałupników z pięciu województw – elbląskiego, gdańskiego, koszalińskiego, olsztyńskiego i słupskiego. W Suszu rozpoczęto ponadto w 1977 r. budowę przedsiębiorstwa, zajmującego się produkcją środków chemicznych dla potrzeb rolnictwa i gospodarstw domowych (wieloskładnikowy nawóz sztuczny, środki piorące i czyszczące), z planowanym zatrudnieniem 296 osób. Otwarcie Warmińskich Zakładów Chemicznych, będących filią Zespołu Chemii Gospodarczej i Rolnej Inco w Górze Kalwarii planowano w 1978 r.⁵² Jednak jeszcze w 1980 r. inwestycja była niezakończona, w fabryce pracowało tylko 60 osób⁵³.

Warto nadmienić, że suski ośrodek PAX aktywnie uczestniczył w różnorodnych oficjalnych akcjach na rzecz lokalnego społeczeństwa. W 1979 r. tamtejsi chałupnicy włączyli się w czyn partyjny przy uporządkowaniu terenów rekreacyjnych. Przepracowano ponadto łącznie 250 godzin przy urządzeniu skweru miejskiego, posadzono 170 krzewów oraz po 200 tulipanów i róż. Rejonowy Ośrodek Pracy Nakładczej uszył z własnych materiałów 270 flag narodowych dla urzędu miasta i gminy. Warmińskie Zakłady Chemiczne w budowie przeprowadziły natomiast renowację

⁴⁷ AAN, UdSW, sygn. 127/291, Notatka z wizyty Mieczysława Gajdzińskiego w Urzędzie Wojewódzkim w Elblągu, 3 I 1978 r., k. 237; APG, UW Eg, sygn. 625, Informacje na temat oddziału wojewódzkiego Stowarzyszenia PAX w Elblągu, 1977, k. 294; APG, KW PZPR Eg, sygn. 1363, Podstawowe problemy polityki wyznaniowej. Syntetyczna ocena działalności Kościoła oraz stowarzyszeń wyznaniowych na terenie województwa elbląskiego, 1979 r., k. 38.

⁴⁸ AIPN Wa, MSW, sygn. 1585/18690, Informacja WdSW w Elblągu na temat oddziału wojewódzkiego ChSS w Elblągu, kwiecień 1978 r., k. 29.

⁴⁹ A. Dudek, *Program Stowarzyszenia PAX. Realizm, koniunkturalizm czy utopia?*, „Politeja” 2013, nr 3, s. 75.

⁵⁰ APG, PWRN Gd, sygn. 3816, Sprawozdanie z działalności wojewódzkiego oddziału Stowarzyszenia PAX w 1972 r., b.d., k. 187.

⁵¹ AIPN Gd, UW Gd, sygn. 299/204, Załącznik do zezwolenia ministra finansów z 12 czerwca 1961 r. wydanego Stowarzyszeniu PAX na prowadzenie działalności gospodarczej, 28 VIII 1964 r., k. 360.

⁵² APG, UW Eg, sygn. 625, Stan liczbowy Stowarzyszenia PAX na terenie województwa elbląskiego, 19 I 1977 r., k. 307; ibidem, Działalność oddziału wojewódzkiego Stowarzyszenia PAX w Elblągu w 1978 r., b.d., k. 236.

⁵³ Ibidem, Informacja o działalności oddziału wojewódzkiego PAX w Elblągu w 1980 r., b.d., k. 179.

400 m kanalizacji sanitarnej. Przedsiębiorstwo partycypowało także w rozbudowie miejskiej oczyszczalni ścieków i zgłosiło gotowość pokrycia części kosztów budowy przedszkola⁵⁴.

Referat inicjatyw społeczno-ekonomicznych oddziału wojewódzkiego PAX firmował różnorakie propozycje, dotyczące rozwoju ekonomicznego miasta i gminy Susz, kierowane do tamtejszych władz partyjno-państwowych. Dotyczyły budownictwa jednorodzinnego oraz rozwoju sadownictwa i produkcji ogrodniczej oraz gospodarki turystycznej⁵⁵ i niewątpliwie były efektem bogacenia się części lokalnych działaczy Stowarzyszenia. Przygotowywano również wnioski, dotyczące turystyki i gospodarki żywnościowej w skali całego województwa elbląskiego. Przekazywano je w postaci memoriałów głównie przed ważnymi wydarzeniami politycznymi, takimi jak zjazd partii. Jak skonstatował dyrektor WdSW w Elblągu, wzmiankowane poczynania stanowiły podstawę do energicznych zabiegów o zwiększenie z sześciu do 12 liczby kandydatów PAX do miejskich i gminnych rad narodowych w wyborach w 1978 r. Ostatecznie organizacja ponownie uzyskała w gminach 6 miejsc, a Gajdziński został radnym Wojewódzkiej Rady Narodowej i od 1977 r. członkiem plenum Wojewódzkiego Komitetu Frontu Jedności Narodu⁵⁶. Znacznie skromniej prezentowała się reprezentacja ChSS w organach władz, nie wychodząc zresztą poza Elbląg. Do 1978 r. dwóch członków Stowarzyszenia weszło w skład wojewódzkiego i miejskiego plenum FJN, zaś czterech do komitetów obwodowych samorządu mieszkańców⁵⁷.

Również elbląski ChSS czynił starania o budowę zaplecza finansowego organizacji. Działacze Stowarzyszenia już od rejestracji oddziału wojewódzkiego zabiegali o zgodę na uruchomienie na terenie Elbląga placówki usługowo-handlowej Ars Christiana. Władze miejskie były jednak temu pomysłowi przeciwnie wskazując, że tożsamy profil działalności jest już realizowany przez sklep „Veritas” z ul. Parkowej⁵⁸.

SZKOLENIE KADR. DZIAŁALNOŚĆ „KLUBOWO-ODCZYTOWA”

W sprawozdaniu przedłożonej elbląskiej administracji wyznaniowej za 1976 r., przewodniczący Gajdziński przypomniał strategię organizacji, której był etatowym działaczem: „Celem i zadaniami Stowarzyszenia PAX jest pogłębienie postępowych społecznie założeń ideowo-politycznych wśród ludzi wierzących w ducha

⁵⁴ Ibidem, Działalność oddziału wojewódzkiego Stowarzyszenia PAX w Elblągu w 1979 r., b.d., k. 197.

⁵⁵ Ibidem, Działalność oddziału wojewódzkiego Stowarzyszenia PAX w Elblągu w 1978 r., b.d., k. 235.

⁵⁶ Warto podkreślić, że Mazur znał wyniki wyborów na miesiąc przed ich przeprowadzeniem – zob. AAN, UdSW, sygn. 127/291, Informacja WdSW w Elblągu na temat działalności Stowarzyszenia PAX w województwie elbląskim, 10 I 1978 r., k. 299.

⁵⁷ AIPN Wa, MSW, sygn. 1585/18690, Informacja WdSW w Elblągu na temat oddziału wojewódzkiego ChSS w Elblągu, kwiecień 1978 r., k. 29.

⁵⁸ APG, KW PZPR Eg, sygn. 1356, Informacja o działalności organizacji chrześcijańskich na terenie województwa elbląskiego, 28 X 1977 r., k. 65.

zaangażowania patriotycznego, socjalistycznego a światopoglądowo-chrześcijańskiego [...]”⁵⁹. Misję organizacji realizowano w województwie elbląskim między innymi poprzez stałe oddziaływanie na członków i kandydatów na zebraniach zespołów, zlokalizowanych w środowiskach PAX. Tematyka zebrań w 1976 r. została przedstawiona w tabeli nr 2.

Tab. 2. Tematyka zebrań zespołów członkowsko-kandydackich oddziału wojewódzkiego Stowarzyszenia PAX w województwie elbląskim w 1976 r.

Lp.	Miesiąc 1976 r.	Tematyka spotkania
1	styczeń	VII Zjazd PZPR. Wnioski, uwagi i propozycje Stowarzyszenia PAX dotyczące rozwoju społeczno-gospodarczego województwa elbląskiego
2	luty	Treści ideowo-polityczne zawarte w przemówieniach przewodniczącego PAX Bolesława Piaseckiego i ministra-kierownika UdSW Kazimierza Kąkola wygłoszonych na uroczystościach XXX-lecia PAX
3	kwiecień	Współpraca krajów socjalistycznych w ramach RWPG
4	czerwiec	Pracujemy na rzecz dynamicznego rozwoju kraju i moralno-politycznej jedności narodu
5	sierpień	Zadania PAX na tle rozwojowych procesów w skali polskiej i międzynarodowej. Narada partii komunistycznych w Berlinie
6	październik	Podstawowe zadania PAX na 1977 r. oraz zadania bieżące na tle sytuacji w kraju i świecie

Źródło: APG, UW Eg, sygn. 625, Działalność Stowarzyszenia PAX na terenie województwa elbląskiego w 1976 r., b.d., k. 301–302.

Spotkania członków Stowarzyszenia, jak wynika z powyżej tabeli, zdominowała problematyka polityczna, sprawiając wrażenie skopiowania z programu szkolenia partyjnego. W 1977 r. uruchomiono roczny kurs edukacyjny, w którym uczestniczyło 18 osób z organizacji. Program dokształcania zawierał blok 24 tematów, dotyczących zarówno spraw międzynarodowych (w tym integracji krajów socjalistycznych), jak też krajowych i lokalnych. Wykłady uzupełniono zagadnieniami, związanymi ze światopoglądem chrześcijańskim. Ponadto cztery osoby uczestniczyły w centralnym kursie szkolenia ideologicznego w Warszawie⁶⁰. W końcu lat 70. kształcenie wybranych aktywistów PAX przejął wojewódzki ośrodek szkolenia kadr, będący wewnętrzną strukturą oddziału wojewódzkiego. W 1979 r. odbyło się 18 spotkań, uzupełnionych o zagadnienia związane z Janem Pawłem II⁶¹.

Szczególną aktywność elbląski oddział wojewódzki PAX przejawiał w „środowiskach stowarzyszenia”. Na cykliczne odczyty rozsyłano zaproszenia – otrzymywał je także dyrektor elbląskiej administracji wyznaniowej. Do wygłoszenia

⁵⁹ APG, UW Eg, sygn. 625, Działalność Stowarzyszenia PAX na terenie województwa elbląskiego w 1976 r., b.d., k. 301.

⁶⁰ Ibidem, Informacja o działalności oddziału wojewódzkiego PAX w Elblągu w 1977 r., b.d., k. 285.

⁶¹ Ibidem, Działalność oddziału wojewódzkiego Stowarzyszenia PAX w Elblągu w 1979 r., b.d., k. 194–195, 200.

prelekcji angażowano specjalistów z różnych dziedzin nauki oraz kultury. Z wykładami w 1979 r. wystąpili między innymi Helena Clar-Sobieska, ks. Stanisław Guła, o. Czesław Klimuszko, Jan Król, Kazimierz Krzyżaniak, Andrzej Piskozub, Roman Wapiński i Jerzy Zaleski⁶². Poruszana tematyka była bardzo rozległa, od spraw regionalnych, poprzez tematy społeczno-gospodarcze, polityczne, kulturalne i kombatanckie do problemów światopoglądowych i stosunków państwo-Kościół. W 1976 r. odbyło się 91 prelekcji, w tym 36 w Elblągu, 18 w Kwidzynie, 11 w Braniewie, po 12 w Malborku i Suszu i tylko dwie (z uwagi na remont lokalu Stowarzyszenia) w Malborku⁶³. Natomiast w 1978 r. oprócz 86 odczytów zorganizowano sześć spektakli z udziałem aktorów Teatru Dramatycznego z Elbląga oraz osiem „wieczorów przy świecach”, tj. spotkań z muzyką i poezją⁶⁴.

Nic nie wskazuje na to, by elbląski PAX w jakikolwiek sposób zaakcentował powstanie Komitetu Obrony Robotników i rozwój w drugiej połowie lat 80. ugrupowań opozycji demokratycznej w Polsce. Od 1978 r. główny akcent w działalności klubowo-odczytowej położono natomiast na zagadnienia, związane z osobą nowego papieża⁶⁵. W czerwcu 1979 r. wszystkie spotkania w lokalu Stowarzyszenia przy ul. Słonecznej w Elblągu powiązano z pielgrzymką Jana Pawła II do ojczyzny: 15 i 21 czerwca dziennikarze Roman Falkiewicz oraz Marian Brzeziński podzielili się refleksjami po wizycie papieża w Polsce, a 18 czerwca ks. Stanisław Guła mówił o jej światowych echach⁶⁶. Wprowadzone zmiany w profilu wykładów umożliwiły, jak zauważył dyrektor Mazur, ukrycie treści ideowych i politycznych Stowarzyszenia, sprawiając wrażenie „schodzenia PAX na prawo”. Miało to przynosić organizacji konkretne korzyści, wynikające chociażby z łatwiejszego nawiązywania kontaktów z duchowieństwem⁶⁷.

Elbląski oddział ChSS również stawiał sobie za cel zachęcenie środowisk chrześcijańskich do udziału w życiu publicznym, społecznym i gospodarczym Polski Ludowej. Podobnie jak w PAX, zadania te starano się realizować poprzez organizowanie spotkań i odczytów na tematy społeczno-polityczno-gospodarcze, z uwzględnieniem miejsca ludzi wierzących w PRL. Pomimo wykazywania przez zarząd wojewódzkiej organizacji znacznej liczby członków, jej kadrowy charakter powodował, że zasięg oddziaływania był w ocenie dyrektora Mazura niewielki⁶⁸.

⁶² Zob. ibidem, Zaproszenia na spotkania klubowe, 1979 r., k. 203–214.

⁶³ Ibidem, Działalność Stowarzyszenia PAX na terenie województwa elbląskiego w 1976 r., b.d., k. 304.

⁶⁴ Ibidem, Działalność oddziału wojewódzkiego Stowarzyszenia PAX w Elblągu w 1978 r., b.d., k. 237.

⁶⁵ APG, KW PZPR Eg, sygn. 1358, Sprawozdanie WdSW w Elblągu na temat sytuacji wyznaniowej w województwie elbląskim w 1978 r., 9 I 1979 r., k. 180.

⁶⁶ APG, UW Eg, sygn. 625, Zaproszenie na spotkania, b.d., k. 207.

⁶⁷ APG, KW PZPR Eg, sygn. 1358, Sprawozdanie o sytuacji wyznaniowej i działalności Wydziału do Spraw Wyznań w 1979 r., 10 I 1980 r., k. 113.

⁶⁸ Ibidem, sygn. 1356, Informacja o działalności organizacji chrześcijańskich na terenie województwa elbląskiego, 28 X 1977 r., k. 64; ibidem, sygn. 1363, Podstawowe problemy polityki wyznaniowej. Syntetyczna ocena działalności Kościoła oraz stowarzyszeń wyznaniowych na terenie województwa elbląskiego, 1979 r., k. 39.

LOJALIZACJA DUCHOWIEŃSTWA

Jednym z głównych podmiotów działalności ideowo-programowych zarówno ChSS, jak też i PAX było duchowieństwo. Gajdziński wprost deklarował, że aktywność podlegającego mu oddziału wojewódzkiego wśród księży miała prowadzić do „kształtowania [ich] postaw postępowych społecznie w stosunku do współczesnego świata”. Zakładano, że jednym ze środków oddziaływania staną się cykliczne spotkania duchownych z działaczami świeckimi w ramach „klubu Życia i Myśli”. Nazwa ta nawiązywała do wydawanego przez PAX miesięcznika o tożsamym tytule, który w 1976 r. prenumerowało 65 kapłanów z województwa elbląskiego⁶⁹. Do końca lat 70. odbywało się rocznie od pięciu do siedmiu zebrań, każdorazowo uczestniczyło w nich od czterech do 16 duchownych⁷⁰. Ponadto w końcu grudnia w elbląskiej siedzibie Stowarzyszenia organizowano „tradycyjne” spotkania opłatkowe⁷¹. Problematykę spotkań z 1976 r. przedstawiono w tabeli nr 3.

Tab. 3. Tematyka spotkań „klubu Życia i Myśli” w województwie elbląskim w 1976 r.

Lp.	Miesiąc 1976 r.	Prelegent	Tematyka spotkania
1	luty	Mieczysław Gajdziński	XXX-lecie Stowarzyszenia PAX
2	kwiecień	Zenon Ziółkowski	Relikwie Męki Pańskiej
3	czerwiec	Leon Brodowski	Funkcja społeczna parafii
4	październik	Gustaw Borek	Eschatologia pracy
5	grudzień	Zenon Ziółkowski	Narodziny bogów a narodziny Chrystusa

Źródło: APG, UW Eg, sygn. 625, Działalność Stowarzyszenia PAX na terenie województwa elbląskiego w 1976 r., b.d., k. 303.

Porównanie powyższego zestawienia z tematyką zebrań zespołów członkowsko-kandydackich z tego samego roku (tabela nr 2) wskazuje na przesunięcie akcentów spotkań „klubu Życia i Myśli” w kierunku religijno-społecznym i zmarginalizowanie zagadnień politycznych. Quasi-partyjne szkolenia mogłyby bowiem przyciągnąć wyłącznie księży już „zaangażowanych”, uniemożliwiając realizację zakładanego rozszerzenia wpływu PAX na szersze kręgi duchowieństwa.

W centralnych spotkaniach w Warszawie, organizowanych kilka razy w roku przez PAX pod nazwą „Katolickie Dni Społeczne” uczestniczyło każdorazowo czterech–pięciu księży z województwa elbląskiego⁷². Oddział wojewódzki Stowarzyszenia

⁶⁹ APG, UW Eg, sygn. 625, Działalność Stowarzyszenia PAX na terenie województwa elbląskiego w 1976 r., b.d., k. 302.

⁷⁰ Ibidem, Działalność oddziału wojewódzkiego Stowarzyszenia PAX w Elblągu w 1978 r., b.d., k. 232; sygn. 625, Działalność oddziału wojewódzkiego Stowarzyszenia PAX w Elblągu w 1979 r., b.d., k. 199.

⁷¹ AAN, UdSW, sygn. 127/291, Notatka z wizyty Mieczysława Gajdzińskiego w Urzędzie Wojewódzkim w Elblągu, 3 I 1978 r., k. 235.

⁷² APG, UW Eg, sygn. 625, Działalność oddziału wojewódzkiego Stowarzyszenia PAX w Elblągu w 1978 r., b.d., k. 232.

deklarował ponadto w 1978 r. utrzymywanie bezpośrednich kontaktów z 73 księżmi⁷³. Rok później przedstawiciele organizacji odwiedzili wszystkich proboszczów w województwie, wręczając książkę o Janie Pawle II i list przewodniczącego Stowarzyszenia Ryszarda Reiffa. Prelegenci PAX wygłosili ponadto w 1979 r. prelekcje w kościołach w Elblągu (św. Jerzego i św. Wojciecha) oraz w Gościszewie, Kałdowie, Krasnej Łące i Straszewie⁷⁴. Watro zauważyć, że świeckim działaczom PAX w poza elbląskich świątyniach pozwolili wyjść na ambonę wyłącznie „księża pozytywni”.

Dane raportowane władzom państwowym przez Gajdzińskiego na temat sukcesów oddziału wojewódzkiego PAX wśród duchowieństwa dyrektor elbląskiej administracji wyznaniowej nie bez racji uważał za „mocno przesadzone”⁷⁵, gdyż przede wszystkim byli to w zasadzie wyłącznie „księża patrioci”. W czerwcu 1975 r. do elbląskiego oddziału ZK Caritas należało bowiem tylko 32 księży. Dwa lata później liczba „księży postępowych” w województwie elbląskim wzrosła do 38, osiągając swoje apogeum⁷⁶. Istniejące w 1978 r. przy 34 parafiach (na 101 w województwie) punkty kolportażu prasy Stowarzyszenia („Słowo Powszechne”, „Kierunki”, „Wrocławski Tygodnik Katolików” i „Zorza”)⁷⁷ także nie były miernikiem wpływu organizacji na duchowieństwo, lecz miały raczej wynikać ze zmonopolizowania przez PAX rynku periodyków katolickich. Również spotkań „klubu Życia i Myśli” nie można było według Mazura uznać za sukces. Nieliczna grupa uczestnicząca w zebraniach w większości i tak już bowiem należała do ZK Caritas. Gajdziński usiłował zresztą sobie właśnie przypisać zasługi w werbunku tejże organizacji o dywersyjnym charakterze wobec Kościoła, usiłując udowodnić Mazurowi (w którego kompetencjach był nadzór nad powiększeniem stanu liczebnego Caritas), że pierwszym etapem lojalizacji elbląskich księży zawsze było nawiązanie kontaktów z PAX⁷⁸.

Elbląski oddział ChSS, który jak już wspomniano, miał hermetyczny charakter, nie mógł wykazać się lepszymi niż PAX rezultatami w oddziaływaniu na lokalne duchowieństwo. Stowarzyszeniu z reguły udawało się dotrzeć wyłącznie do księży „społecznie zaangażowanych” (głównie członków Caritas), nie ukrywających swych „pozytywnych” poglądów. Według oficjalnych danych WdSW w Elblągu członkowie organizacji w 1977 r. odwiedzili tylko 21 parafii, przeprowadzając indywidualne rozmowy z duszpasterzami. Istotnym instrumentem oddziaływania były publikacje

⁷³ Ibidem, Wykaz kontaktów PAX z duchowieństwem, 8 II 1978 r., k. 283.

⁷⁴ Ibidem, Działalność oddziału wojewódzkiego Stowarzyszenia PAX w Elblągu w 1979 r., b.d., k. 199.

⁷⁵ AAN, UdSW, sygn. 127/291, Informacja WdSW w Elblągu na temat działalności Stowarzyszenia PAX w województwie elbląskim, 10 I 1978 r., k. 298.

⁷⁶ W październiku 1977 r. do ZK Caritas należało 15% duchownych i 25% administratorów parafii województwa elbląskiego; A.B. Krupa, *Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec Kościoła katolickiego na Powiślu w latach 1945–1989*, praca doktorska, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie 2022, s. 188–191.

⁷⁷ AAN, UdSW, sygn. 127/291, Informacja WdSW w Elblągu na temat działalności Stowarzyszenia PAX w województwie elbląskim, 10 I 1978 r., k. 298.

⁷⁸ Ibidem, Notatka z wizyty Mieczysława Gajdzińskiego w Urzędzie Wojewódzkim w Elblągu, 3 I 1978 r., k. 235.

organizacji. Jednak najważniejsze periodyki ChSS – tygodnik „Za i Przeciw” oraz miesięcznik „Materiały Problemowe” (zawierający materiały homiletyczne, kupowane przez ponad sześćdziesięciu kapłanów z terenu województwa) były rozprowadzane poza elbląską strukturą stowarzyszenia w prenumeracie imiennej lub w kioskach⁷⁹. Przewodniczący Gajdziński oskarżał ponadto działaczy lokalnego ChSS o nieuczciwą konkurencję. Twierdził, że namawiali duchownych do zerwania kontaktów z PAX, a nawet do rezygnacji z zakupów w elbląskim sklepie „Veritas”. Mieli ich także przekupywać fundowaniem stypendiów mszalnych, przesyłanych przekazami pieniężnymi. Taką samą metodę stosował jednak sam PAX, zamawiając w 1977 r. msze w wybranych parafiach z okazji Święta Odrodzenia Polski – 22 lipca i przekazując każdorazowo ofiarę 500 zł⁸⁰.

ZAKOŃCZENIE

Stowarzyszenie PAX i Chrześcijańskie Stowarzyszenie Społeczne były organizacjami świeckich katolików, dopuszczonymi do legalnej działalności. Na bazie wcześniej funkcjonujących struktur i w oparciu o lokalnych działaczy w 1976 r. powołano do istnienia oddział wojewódzki ChSS, a w 1977 – PAX. Organizacje stawiały sobie za cel zachęcenie środowisk chrześcijańskich do udziału w życiu publicznym, społecznym i gospodarczym Polski Ludowej. Znaczące sukcesy wykazywał PAX, dysponujący w województwie elbląskim prężnym zapleczem gospodarczym. W klubach organizacji w siedmiu miastach województwa organizowano konferencje kandydacko-członkowskie. Ponadto do wygłaszania odczytów zapraszano specjalistów z różnych dziedzin oraz ludzi kultury. Po wyborze Jana Pawła II uzupełniono je o tematykę związaną z papieżem, co niewątpliwie pozwoliło na ukrycie celów ideowych i politycznych organizacji. Charakter działalności w latach 70. pozwala na określenie Stowarzyszenia przede wszystkim jako organizacji parapolitycznej i w tym duchu formującej kadry, a dopiero później jako odnoszącej się do sfery religijnej.

Lojalizacji duchowieństwa przez działaczy PAX miały służyć cykliczne spotkania duchownych w ramach „klubu Życia i Myśli”, wizyty w parafiach oraz rozprowadzanie periodyków stowarzyszenia. Efektu tej działalności według elbląskiej administracji wyznaniowej nie można było uznać za sukces, gdyż wpływy Stowarzyszenia ograniczały się praktycznie do grupy „księży pozytywnych”, w większości należących już do ZK Caritas.

⁷⁹ APG, KW PZPR Eg, sygn. 1356, Informacja o działalności organizacji chrześcijańskich na terenie województwa elbląskiego, 28 X 1977 r., k. 65; AIPN Wa, MSW, sygn. 1585/18690, Informacja WdSW w Elblągu na temat oddziału wojewódzkiego ChSS w Elblągu, kwiecień 1978 r., k. 29.

⁸⁰ AAN, UdSW, sygn. 127/291, Notatka z wizyty Mieczysława Gajdzińskiego w Urzędzie Wojewódzkim w Elblągu, 3 I 1978 r., k. 235.

Zasięg elbląskiego oddziału wojewódzkiego ChSS w latach 70. XX w. był niewielki. Hermetyczny charakter powodował również, że organizacja nie mogła wykazać się zbyt dużymi sukcesami w oddziaływaniu na lokalne duchowieństwo. Działacze ChSS konkurowali głównie w tejże materii z lokalnym PAX, zabiegając o tych samych, już „zaangażowanych” księży.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych

- Urząd do Spraw Wyznań, sygn. 93/24, 127/150, 127/291, 127/293.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Gdańsku

- Urząd Wojewódzki w Gdańsku, sygn. 299/204, 299/212.
- Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Gdańsku, sygn. 0065/1.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie

- Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, sygn. 1585/18690, 1585/18723, 2912/1.

Archiwum Państwowe w Gdańsku

- Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Elblągu, sygn. 1356, 1358, 1363.
- Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Gdańsku, sygn. 1869.
- Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Gdańsku, sygn. 3816.
- Urząd Wojewódzki w Elblągu, sygn. 625.

Archiwum Państwowe w Olsztynie

- Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Olsztynie, Wydział do Spraw Wyznań, sygn. 128, 132.

Źródła drukowane

Rocznik statystyczny 1976, Warszawa 1976.

Opracowania

Bereszyński Z., *Pomiędzy kolaboracją a opozycją. Stowarzyszenia chrześcijańskie i władze Polski Ludowej na przykładzie województwa opolskiego w latach 1950–1989*, w: *Nie tylko partia? Organizacje społeczne w Polsce Ludowej 1944–1989*. Geneza, funkcjonowanie, znaczenie, red. T. Ruzikowski, Warszawa 2017.

Błaszak T., *Służba Bezpieczeństwa wobec Stowarzyszenia PAN i Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego w województwie szczecińskim w latach 1952–1990*, w: *Sensus catholicus. Katolicy świeccy w Polsce Ludowej. Postawy – aktywność – myśl. Studia i szkice*, red. R. Ptaszyński, T. Sikorski, Toruń 2014.

Busse K., *Utopia i rzeczywistość. Stowarzyszenie PAX w życiu politycznym, społecznym i gospodarczym PRL i III RP na przykładzie województwa radomskiego (1975–1993)*, Lublin–Radom 2014.

- *Wróg czy sojusznik? Stowarzyszenie PAN pod kontrolą aparatu bezpieczeństwa*, w: *Nie tylko partia? Organizacje społeczne w Polsce Ludowej 1944–1989*. Geneza, funkcjonowanie, znaczenie, red. T. Ruzikowski, Warszawa 2017.

Dudek A., *Program Stowarzyszenia PAX. Realizm, koniunkturalizm czy utopia?*, „Politeja” 2013, nr 3.

Gucewicz D., *Dywersyjna rola Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego w ruchu katolickim (na przykładzie gdańskim)*, w: *Sensus catholicus. Katolicy świeccy w Polsce Ludowej. Postawy – aktywność – myśl. Studia i szkice*, red. R. Ptaszyński, T. Sikorski, Toruń 2014.

Kasprzycki M., *Organizacja i działalność Wydziału do spraw Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Nowym Sączu w latach 1975–1990. Zarys problemu*, w: *Urząd do Spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*, t. I: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności*, red. R. Łatka, Warszawa 2020.

Komu służył PAX. Materiały z sympozjum „Od PAX-u do Civitas Christiana” zorganizowanego przez Katolickie Stowarzyszenie Civitas Christiana, 30–31 stycznia 2008 roku, red. S. Bober, Warszawa 2008.

- Krupa A.B., *Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec Kościoła katolickiego na Powiślu w latach 1945–1989*, praca doktorska, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie 2022.
- *Sytuacja wyznaniowa w województwie elbląskim w latach 1978–1984, w świetle sprawozdania z wizytacji Wydziału do Spraw Wyznań w Elblągu z 1985 roku*, „Studia Elbląskie” 2024, t. XXV.
 - *Utworzenie Wydziału do Spraw Wyznań w Elblągu w 1975 roku*, „Studia Elckie” 2024, nr 3.
- Micewski A., *Współrzędzić czy nie kłamać? Pax i Znak w Polsce 1945–1976*, Paryż 1978.
- Orzełek A., *Czerwoni katolicy. Polityczne i ideowe drogi Jana Frankowskiego (1912–1976) i Konstantego Łubieńskiego (1910–1977) na tle działalności ich ugrupowań*, Warszawa 2024.
- *Koncepcja socjalizmu wieloświatopoglądowego Stowarzyszenia PAX w ocenie centralnych organów bezpieczeństwa Polski Ludowej w okresie rządów Władysława Gomułki i Edwarda Gierka (1956–1980)*, „Dzieje Najnowsze” 2019, nr 4.
 - *Stowarzyszenie PAX w optyce Urzędu do spraw Wyznań w połowie lat siedemdziesiątych*, w: *Urząd do Spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*, t. IV: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności w latach 1975–1990*, red. R. Łatka, Warszawa 2024.
- Pasich D., *Działalność Stowarzyszenia PAX w powiecie olkuskim*, w: *Nie tylko partia? Organizacje społeczne w Polsce Ludowej 1944–1989. Geneza, funkcjonowanie, znaczenie*, red. T. Ruzikowski, Warszawa 2017.
- Pastuszewski S., *Przeobrażenia administracji wyznaniowej w regionie kujawsko-pomorskim w latach 1975–1989*, w: *Urząd do Spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*, t. IV: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności w latach 1975–1990*, red. R. Łatka, Warszawa 2024.
- Sikorski T., *Ewolucja ideowo-polityczna Stowarzyszenia PAX w okresie pierwszych miesięcy „karnawału Solidarności” (sierpień–grudzień 1980)*, „Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne” 2017, t. LIV.
- *Węzeł gordyjski. Katolicy świeccy w PRL (1956–1989)*, Warszawa 2021.
- Szłapka M., *Wydziały do spraw Wyznań w koninie i Lesznie w latach 1975–1990*, w: *Urząd do Spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*, t. IV: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności w latach 1975–1990*, red. R. Łatka, Warszawa 2024.
- Wojcieszek E., *Struktura organizacyjna i działalność Wydziału ds. Wyznań w województwie poznańskim w latach 1975–1990*, w: *Urząd do Spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*, t. IV: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności w latach 1975–1990*, red. R. Łatka, Warszawa 2024.
- Zygner L., *Wydział do spraw Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Płocku (1975–1989)*, w: *Struktury – działalność – ludzie*, t. IV: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności w latach 1975–1990*, red. R. Łatka, Warszawa 2024.